

גבריאל יצחק רוונה

המקרא כמורה דרך להבנת התפילה

פתיחה

תפילות ישראל מושתתות, במידה רבה, על פסוקי המקרא, וכבר קבע רבי דוד אבודרהם "לשון התפילה הוא מיוסד על לשון המקרא"¹. לאור זאת, יש להניח כי עיון בפסוקים עליהם מבוססות תפילות עשוי לסייע בהבנתן של אותן תפילות. אגב כך ניתן גם לנסות ולשחזר את הדרך בה פרשו מסדרי התפילה את הפסוקים שבהם השתמשו. לקמן מספר דוגמאות לביאורי תפילות המבוססים על עיון בכתובים העומדים ביסודן של תפילות אלה. חלקן כוללות גם "מדרשים" משוערים, שיתכן שעמדו בפני מנחם הסידור או שנוצרו על ידם.

קוממיות לארצנו - ברכות קריאת שמע שחרית

הקטע המסיים את הברכה השנייה שלפני קריאת שמע של שחרית כולל בקשה לגאולה. בין השאר מופיעה בו הבקשה "ותוליכנו מהרה קוממיות לארצנו". לכאורה, הקשר בין בקשה זו לבין תכנה של הברכה – הודאה ובקשה על לימוד התורה, אינו ברור. אולם, פסקה זו מבוססת על הכתוב בפרשת "בחוקותי" - "ואולך אתם קוממיות" [ויקרא כ"ו, יג]². על הפסוק שבראש אותה פרשה - "אם בחקותי תלכו" [שם, שם, ג] דורשים חז"ל "שתהיו עמלים בתורה"³. ההליכה "קוממיות" מהווה, אם כן, תוצאה של עמל התורה. מעתה מובן היטב מפני מה באה הבקשה לקוממיות בברכה שעניינה לימוד תורה והעמל בה.

אין זולתך - ברכת הגאולה בתפילת שחרית

בגאולה של שחרית מופיעה הקביעה "אין א-להים זולתך". רבי דוד אבודרהם מציין כי אמירה זו מבוססת על הכתוב: "אני ה' ואין עוד א-להים מבלעדי א-ל צדיק ומושיע אין זולתי" [ישעיהו מ"ה, כא]⁴. עם זאת, נראה כי נוסח הברכה כאן הושפע גם מפסוק אחר, השונה ממנה בעניינה, אך דומה לה בלשונו. במגילת רות אומר בועז ל"פלוני אלמוני" הגואל – "אין זולתך לגאול" [רות, ד', ד]. הברכה עוסקת, אמנם, בגאולת ישראל, בעוד הכתוב ברות מדבר על גאולת נחלתו של

1 אבודרהם, ירושלים תשכג, עמ' ו

2 אבודרהם, עמ' עו

3 ראה רש"י שם

4 אבודרהם, עמ' פח

אלימלך, עם זאת עדיין ישנו קשר אסוציאטיבי בין הברכה לפסוק זה הקשור גם הוא לגאולה, אם כי, כאמור, לגאולה מסוג אחר. אפשר שקשר זה תרם גם הוא לעיצוב נוסח הברכה, אולי גם מתוך כוונה לרמוז בברכה שעניינה גאולה ראשונה גם לגאולה האחרונה, זו של משיח בן דוד, נכדם של רות ובעז.

"המדריכנו על במות אויבנו" - ברכת הגאולה של תפילת ערבית

את הפיסקה הנאמרת בברכת גאולה של ערבית "המדריכנו על במות אויבנו" ניתן להבין בשתי צורות – האחת - הגורם לנו לדרוך על במות אויבנו, כלומר להשפילם, השנייה – המכוון והמוליך אותנו בהיותנו בבמות אויבנו. הדעת נוטה כי ההבנה הראשונה היא הנכונה, שכן לו הייתה כוונת הדברים כזו האחרונה, היינו צריכים לכאורה לומר "המדריכנו בבמות אויבנו". אף על פי כן מצאנו בין מתרגמי הסידור את שני הפירושים.

ר' דוד דה סולה פול הבין, כנראה, כהסבר הראשון ותרגם:

He has caused us to surmount our enemies⁵

כך מסביר, למשל, גם בעל "הסדור המפורש" – "הוא המעלנו לדרוך על משגבם ומעוזם של אויבנו (שמכניע גאוותם וכאילו דרכנו עליהם)".⁶ בדרך זו הולך גם בעל "יסוד מלכות" – "הוא נותן לנו כח לרמוס ברגלנו על מגדלי האויבים שלנו".⁷

לעומתם מעדיף הרב נתן שרמן, מתרגם הסידור מטעם הוצאת "ארטסקרול" הנודעת, את ההסבר השני:

Who led us upon the heights of our enemies⁸

וכך גם בתרגומו של הרב יונתן סאקס :

Who led us on the high places of our enemies⁹

אמנם, כבר ציין ר"ד אבודרהם¹⁰ כי קטע זה מבוסס על הכתוב "ואתה על במותימו תדרוך" [דברים, ל"ג, כט], נמצא לפי זה שההסבר הראשון הוא המשקף את כוונתם של מסדרי התפילה.

5 דוד דה סולה פול [עורך], סדר התפילות כפי מנהג הספרדים באמריקא עם תרגום אנגלי, ניו יורק תשמ"ג, עמ' 134.

6 יעקב וינגרטן [עורך], הסדור המפורש השלם, ירושלים תשנ"א, עמ' רצז
7 יוסף שלום הלוי וינפלד [עורך], סידור יסוד מלכות, ירושלים תשנ"ו 1995, עמ' תטז ; כך הבין כנראה גם רבי משה אבן עזרא, הכותב ב"גאולה" שלו "מתגרת כפיד" – "טבע עצרת בגדים בתהומים, ודרכה גברת על במתי קמים" [רבי משה אבן עזרא, שירי הקדש, תל אביב תש"ז, עמ' כח].

8 סידור עץ חיים, a new translation by Rabbi Nosson Scherman, New York 2005, pp. 291

9 סידור קורן, בתרגומו של הרב סר יונתן סאקס, ירושלים 2009 עמ' 248.

10 אבודרהם עמ' קלט

לפי הבנה זו של הפועל "מדריכנו" ישנה הקבלה ברורה בין הפיסקה "המדריכנו על במות אויבנו" לבין הפסקה השנייה של אותו המשפט - "וירם קרננו על כל שונאינו". הפיסקה הראשונה מדברת על הדריכה ברגל ואילו השנייה על הרמת הקרניים שבראש. העיון במקרא מגלה לנו, אם כן, לא רק את משמעותה המדויקת של המילה הבודדת אלא גם את אופי המשפט כולו.

כתוב נוסף המתאר דריכה על במות מצינו באיוב: "נטה שמים לבדו ודרך על במתי ים" [איוב ט', ח]. יתכן שהיו שדרשו פסוק זה על קריעת ים סוף התופשת מקום מרכזי בברכה שלפנינו, ומתוך כך הוכנס לתוכה הביטוי "המדריכנו על במות אויבנו". לעת עתה לא מצאתי, אמנם, מדרש הקושר את הפסוק באיוב לקריעת ים סוף, ויתכן שהדברים הופיעו במדרש קדום שאבד. מכל מקום, מצינו בדברי חכמים את ה"דריכה" מיוחסת לקריעת ים סוף ולעוברים בתוכו – "ראויים הללו לעשות להם נס כדורכי הים וכעוברי הירדן" [סנהדרין צ"ד, ב].¹¹ מקומו של הביטוי בברכה זו דווקא מוסבר, אפוא, גם הוא מתוך העיון בפסוקי המקרא.

פסוק "ימלוך" - קדושה

הן בעלי הלכה והן חוקרים תהו על מקומו ועל מעמדו של פסוק "ימלוך" ב"קדושה" הנאמרת בציבור. בעלי הלכה הסתפקו אם פסוק זה נחשב לחלק בלתי נפרד מהקדושה ומתוך כך יש להפסיק "באמצע הפרק" לשם אמירתו, או שמא למרות אמירתו עם ה"קדושה" אין הוא חלק בלתי נפרד ממנה ולכן הנמצא "באמצע הפרק" אינו פוסק כדי לאמרו.¹² אף חוקרי התפילה קבעו כי "לא נתברר תפקידו המדויק של פסוק ימלוך".¹³ אמנם במקומות הרבה מצינו את המלכות תוכפת לקדושה, כך, למשל, בברכת "ישתבח" ובברכת יהללך שלאחר ה"הלל" ונראה כי כך הוא גם ב"קדושה" שבחזרת הש"ץ. עם זאת, יתכן ועניין נוסף ישנו כאן - הפסוקים המרכיבים את גוף הקדושה לקוחים ממעשה

11 בדפוס וילנא: "עוברי הים ודורכי הירדן", אולם בכתבי היד הגרסה היא כמו שהבאנו וכן היא גם גרסת הגאון המאריך בביאור שייכותה של ה"דריכה" לקריעת ים סוף [ראה: הרב אשר שטיינמץ, מפירושי הגר"א על התורה, שמות יד כב, ירושלים תשס"ג, עמ' קט].
12 ראה: הרב דוד יוסף, הלכה ברורה, נא טו, ובבירור הלכה שם ס"ק ח [ירושלים תשס"ג כר' ד עמ' יד].

13 עזרא פליישר, תפילת שמונה עשרה, בתוך: חננאל מאק [עורך], מקראה בחקר התפילה, ירושלים תשס"ג, עמ' 188; וראה גם: הנ"ל, קדושת העמידה, שם עמ' 323; הנ"ל, קדושת העמידה (ושאר הקדושות), היבטים היסטוריים ליטורגיים ואידיאולוגיים, תרביץ, סז [ניסן סיוון תשנ"ח], עמ' 323.

המרכבה שבישעיה¹⁴ ושבזקאל¹⁵. נבואות אלה הן בעיקרן נבואות קשות, שעניינן עזיבת השכינה את בית המקדש, ואפשר שמסדרי התפילה בקשו לצרף אליהם פסוק של נחמה המציין את זיקתה של מלכות ה' לציון ואת שכינתו הנצחית בה.

גיבורים ביד חלשים

בקטע הנוסף לברכת ההודאה בימי החנוכה, המתחיל במילים "בימי מתתיהו", מופיעה סדרה של הנגדות בין עם ישראל ליוונים הפותחת במילים "מסרת גיבורים ביד חלשים". לכאורה לא בא תיאורם של היוונים כ"גיבורים" אלא כדי להדגיש את גודל הנס והישועה, ברם עיון בכתובים ובמדרשים מגלה כי הכינוי "גיבורים" הוא כינוי המיוחד ליוון דרך קבע.

בספר דניאל מתואר "מלך יון", כשהכוונה היא לאלכסנדר מוקדון,¹⁶ כ"מלך גיבור" –

ועתה אמת אגיד לך הנה עוד שלשה מלכים עמדים לפרס והרביעי יעשיר עשר גדול מכל וכחזקתו בעשרו יעיר הכל את מלכות יון. ועמד מלך גבור ומשל ממשל רב ועשה כרצונו [דניאל י"א, ב-ג].

בהתאם לכך מתפרשת נבואת זכריה - "כי דרכתי לי יהודה קשת מלאתי אפרים ועוררתי בניך ציון על בניך יון ושמתיך כחרב גיבור" [זכריה ט', יג]¹⁷ כהפיכתם של יהודה לאפרים ל"גיבורים" לאחר ניצחונם על היוונים שנשאו תואר זה עד אז. על סמך תיאור זה תרגם יונתן את הכתוב בשירת חנה "קשת גיבורים חתים" [שמואל א, ב', ד] –

"על מלכות מוקדון אתנביאת ואמרת שתת דגברי מקדונאיי תברין ודבית חשמונאי יתעבדון להון ניסין וגבורין"¹⁸.

14 ישעיה ו

15 יחזקאל, א, א-ג, יד

16 ראה סדר עולם רבה פרק ל [מהדורת ר' דב בר רטנר, ניו יורק תשכ"ו, עמ' ע].
17 וראה רש"י שם ד"ה ועוררתי בניך יון – בימי אנטיוכוס, וראה גם פסיקתא רבתי ב א, שם נדרש פסוק זה על ניצחון החשמונאים [מהדורת מ. איש שלום, תל אביב תשכ"ג, עמ' ה] [דרשת פסוק זה על ניצחון החשמונאים מבוססת, כנראה, גם על אזכורה של הקשת בפסוק. הקשת משויכת גם היא, אצל בעלי המדרש, בעקבות הפסוק בזכריה ט יג, ליוון. כך, למשל, מובא במדרש רבה בנוגע לדברי יצחק לעשו בצאתו לציד לקראת קבלתו את ברכתו: "קשתך – זו מלכות יון, שנאמר: כי דרכתי לי יהודה קשת מלאתי אפרים ועוררתי בניך ציון על בניך יון" [בראשית רבה סה יג ובמקבילות] או במדרש לחנוכה - "חרבם תבא בלבם וקשתותם תשברנה [תהלים לז, טז], אמר רבי שמעון בר יוחאי: אלו יוונים שעשו מלחמה עם חשמונאי ובניו" [מדרש לחנוכה, בתוך: יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ירושלים תשס"ב, חלק א' עמ' 193]. זיקת הקשת ליון מתבטאת גם בפיוט, כך למשל אנו מוצאים בפיוט לחנוכה של רבי פנחס מכפרא - "המודעית הוציאה נושקי קשת ובמעני שיבר רשפי

על ייחוסה של הגבורה ליון דווקא מבוססים גם דברי המדרש:

ברה כחמה [שיר השירים ו', י] – במלכות יון, סדריאוס אס איליאוס, חמה שמה, והשמש גבור נקרא, שנאמר: ישיש כגבור לרוץ אורח [תהלים י"ט, ו], בתקופת תמוז מי יוכל לעמוד כנגד השמש, הכל בורחים ממנו שנאמר: ואין נסתר מחמתו [תהלים שם, ז] כך במלכות יון הכל ברחו ממנה ומתתיה הכהן ובניו עמדו באמנותו של הקדוש ברוך הוא וברחו מפניהם האוכלוסיין של יון ונהרגו כלן וכן הקדוש הוא אומר להם "כתו אתיכם לחרבות ומזמרתים לרמחים החלש יאמר גבור אני [יואל ד', י], ואומר: כן יאבדו כל אויבך כל אויבך ה' ואהביו כצאת השמש בגבורתו [שופטים ה', לא] לקיים מה שנאמר: ברה כחמה" [שמות רבה ט"ו, ה].

בני יון ה"גיבורים" שווים לשמש הנקראת גם היא "גיבור" והכל נסים מפניהם, למעט החשמונאים המעיזים להלחם בהם, מנצחים אותם, והופכים בכך מ"חלשים" ל"גיבורים" במקום היוונים. יש לשים לב לכך שהמדרש דורש על החשמונאים את הכתוב "החלש יאמר גיבור אני" [יואל ד', י]. לפי האבודרהם, מושתתת הפיסקה "גיבורים ביד חלשים" שב"על הניסים" על כתוב זה,¹⁹ כפי שראינו יש לכך משמעות רחבה המעוגנת היטב במקראות ובמדרשים.

ופינו את היכלך

בסוף אותו קטע הנאמר בימי החנוכה מתוארים מעשיהם של החשמונאים, בין השאר נזכר שם כי "פינו את היכלך". האבודרהם²⁰ מציין כי הצירוף "פינו את" מופיע במקרא פעם אחת בלבד, בכתוב האמור בפרשת נגעי בתים: "וצווה הכהן ופנו את הבית" [ויקרא י"ד, לו]. המדרש שם מפרש את הבית הנזכר בכתוב כמתייחס לבית המקדש.²¹ מקום אחר בו נזכר פינוי של בית הוא בבראשית כ"ד לא, שם אומר לבן לאליעזר "אנכי פניתי הבית", המדרש שם מסביר: "פניתי הבית מעבודה זרה" [בראשית רבה ס', ז]. אפשר שבהתאם לכך מצאו מסדרי התפלה במילה "הכהן" הניזכרת בפרשת נגעים רמז לכהנים.

קשת זולעפה שלישית המתעקשת חשמונים נצחו בברית קשת [ישראל רוזנסון, חנוכה והחשמונאים בפיוטי ארץ ישראל, סיני קכ, ניסן – תמוז תשנ"ז, עמ' קיח-קכ]. דוגמא נוספת ישנה בפיוטו של שמעון בן מגס – "רבוד קשתך זו מלכות היוונים, כנדרכה קשת על בני יוונים" [פיוטי שמעון בר מגס, מהדורת י. יהלום, ירושלים תשמ"ד, עמ' 87]. הדבר קשור מן הסתם גם לכך שהקשת היא מזלו של חודש כסליו.

19 אבודרהם עמ' רא.

20 שם עמ' רב

21 ויקרא רבה, יז, ז

ונברך עליה בקדושה ובטהרה - ברכה מעין שלוש

בחלק מנוסחאות ברכה מעין שלוש מופיעה הבקשה "ונאכל מפריה ונשבע מטובה". בקשה זו עוררה תמיהה אצל כמה וכמה מחכמי ישראל ויש שאף קבעו שאין לאומרה. כך, למשל, מביא הטור בשם רבנו יונה: "ואין לאמרו, שאין לחמוד הארץ בשביל פריה וטובה אלא לקיים המצוות התלויות בה" [טור, או"ח, ר"ח]. הב"ח שם מיישב נוסח זה ומסביר שכאשר נטמאת הארץ בחטאים נטמאים גם הפירות הגדלים בה והיונקים ממנה ואילו כאשר היא מטהרת ומתקדשת מיטהרים ומתקדשים גם פירותיה, מתוך כך הוא מכריע כי "ניחא שאנו מכניסין ברכה זו ונאכל מפריה ונשבע מטובה, כי באכילת פירותיה אנו ניזונים מקדושת השכינה ומטהרתה ונשבע מטובה". הסבר זה מעוגן היטב בכתוב ממנו לקוח הצירוף "פריה וטובה" - "ואביא אתכם אל-ארץ הכרמל לאכול פרייה וטובה ותבואו ותטמאו את-ארצי ונחלתי שמתם לתועבה" [ירמיהו ב', ז]. לאור כתוב זה משמעותה של הבקשה "ונאכל מפריה ונשבע מטובה" היא תיקון העבר, שבו נאכלו פירות הארץ וטובה מתוך טומאה ולאכל ולברך עליהם בקדושה ובטהרה. מן הראוי לציין כי ביטוי נוסף בברכה, "תנובת השדה", קושר גם הוא את אכילת הפירות והדגן לטהרה ולהיטהרות. ביטוי זה לקוח מהכתוב - "והושעתי אתכם מכל טמאותיכם וקראתי אל הדגן והרביתי אותו ולא אתן עליכם חרפת רעב. והרביתי את פרי העץ ותנובת השדה למען אשר לא תקחו עוד חרפת רעב בגוים" [יחזקאל ל"ו, כט-ל]. כלומר: ריבוי היבול כרוך בישועה מהטומאה. אף חז"ל הצביעו על הקשר שבין טהרה לטיב הפירות הגדלים בארץ ואמרו: "הטהרה נטלה את הטעם ואת הריח" [סוטה פרק ט, משנה יג] ולמדנו: "תניא, רבי שמעון בן אלעזר אומר: טהרה בטלה טעם וריח" [סוטה מ"ט, א]. ופרש"י: טהרה - שפסקה מישראל. ביטלה טעם - הפירות וריחם, שמתוך שהיו טהורים ונוהגין בטהרה אף הקב"ה מטהר פירותיהן מריח רע ומטעם רע".

היום הרת עולם - תקיעת שופר

מנהג רווח בקהילות רבות לומר את הפיוט הקצר "היום הרת עולם" לאחר תקיעות השופר של מלכויות זכרונות ושופרות במוסף של ראש השנה - מלכויות, זכרונות ושופרות. יום ראש השנה ניתכנה יום הרת עולם בהיותו יום בריאת האדם.²² אולם עדיין יש לברר מפני מה מוזכר כינוי זה אחרי תקיעת השופר דווקא. הביטוי "הרת עולם" מושתת על הכתוב בספר ירמיהו: "ותהי לי אמי קברי ורחמה

22 ראה ראש השנה כז. - "כמאן מצלינן האינדא זה יום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון? כמאן, כרבי אליעזר דאמר בתשרי נברא העולם" מכאן יש להסיק שתפילות ראש השנה מנוסחות בהתאם לדעת רבי אליעזר.

גבריאל יצחק רוונה

הרת עולם" [ירמיהו, כ', יז]. לפני כן נאמר שם בכתוב: "ושמע זעקה בבקר ותרועה בעת צהרים" [שם, שם טז]. אפשר שמדרש קדום מצא בזעקה ובתרועה הנזכרות שם בכתוב רמז לתפילה ולתרועה הנעשות בד בבד בראש השנה, ומכאן נקשר הביטוי "הרת עולם" לתקיעות של יום זה. אפשר והרעיון לפיו תקיעת השופר היא מעין זעקה ללא מילים, דוגמת בכיו של התינוק הזועק להוריו, הוא הקושר אותה להריון וללידה.²³

חתימה

דומה כי די בדוגמאות אלה בכדי להצביע על חשיבות הכרת הקשר שבין המקראות לבין התפילה. כמו שהראנו, חשיפת מקורותיהם המקראיים של נוסחי התפילה בכתוב עשויה ליישב קשיים, לגלות רבדים חדשים ולהאיר פינות נסתרות.

23 ראה: שרה פרידלנד בן ארזה, הרת עולם – על לידת העולם בראש השנה, <http://www.piyut.org.il/articles/449.html>.